

میراث‌نامه

آشنایی با

شهر زیرزمینی نوش‌آباد

■ **شرق:** شهر زیرزمینی نوش‌آباد در هشت‌کیلومتری شمال کاشان قرار دارد. در کتاب تاریخ قم آمده که این مکان اقامتگاه انوشیروان پادشاه ساسانی بوده و در اصل انوش‌آباد نام داشته است. باستان‌شناسان معتقدند این محل از جمله مراکز عمده مسکونی فلات ایران بوده است.

با این حال به دلیل موقعیت نامساعد جغرافیایی و مجاورت در کنار کویر مرکزی و در معرض توفان‌های شن روان از یک سو و از سوی دیگر سیلاب‌های مخروب رودهای دامنه بالادست، آثار زیادی بر جای نمانده است. این شهر زیرزمینی در سال ۱۲۸۳ در پی فعالیت‌های عمرانی یکی از سکنه نوش‌آباد کشف شد. به طوری که سکنه به دنبال حفاری چاه فاضلاب به دالان‌هایی برخوردند که به طور دقیق شناسایی نشده بود به این دلیل مردم و شهرداری نوش‌آباد با پیگیری از مسوولان میراث فرهنگی خواستند تا کاوش‌ها را در این دالان‌ها آغاز کنند.

به دنبال این مساله اهالی شروع به حفاری در زیر خانه‌های خود کردند با اعتقاد به اینکه چون در ملک شخصی خودشان این کار صورت می‌گیرد بنابراین منع قانونی ندارد و به این ترتیب خسارتی را به این شهر وارد کردند. از طرف دیگر فاضلاب نوش‌آباد طی سال‌ها به درون چاه‌های این شهر زیرزمینی راه پیدا کرد و قسمت‌هایی از آن را تخریب و هوای شهر را مسموم کرد که مسوولان میراث فرهنگی با جدیت با هر دو مورد برخورد کردند.

شهر زیرزمینی نوش‌آباد شهری سه‌طبقه است و کاملاً دست‌ساز که طبقه اول آن در عمق سه‌متری و طبقه سوم در عمق ۱۶‌متری از سطح زمین ساخته شده و ارتفاع هر طبقه حدود ۱۸۰ سانتی‌متر است. حدس باستان‌شناسان بر این است که این شهر تا ۱۵هزارمتر مربع وسعت داشته باشد. در این شهر زیرزمینی اتاق‌هایی با ابعاد مختلف ساخته شده که بعضی دارای سکو هم هستند و راهروهایی باریک آنها را به هم وصل می‌کند. راه ارتباطی طبقات چاه‌های عمیقی است که علاوه بر آن تپویه ه‌سو را هم انجام می‌دهد. اما بعضی چاه‌های ارتباطی انحرافی است و راه به جایی ندارد.

اتاق‌ها دارای سرویس بهداشتی است و هر اتاق پایه شمع و مشعل در کنار دیوار دارد. اگرچه بر اساس برخی گمانه‌زنی‌ها گفته

می‌شود احتمالاً این شهر زیرزمینی در زمان ساسانیان محل مخفی شدن اقلیت‌های مذهبی بوده است. اما شواهد حاکی از آن است که این شهر در دوران حمله مغول بسیار مورد استفاده قرار می‌گرفته و حتی تا اواخر دوره قاجار هم ادامه یافته است. در این دوران مردم نوش‌آباد از دست رازهنی به نام نایب حسین مدت‌ها در این شهر زندگی می‌کردند و گاهی هم از گرسنگی در همان جا می‌مردند.

نایب حسین بعد از کشتارهای فراوانی که در نوش‌آباد انجام داد با نیرنگ دربار قاجار به تهران فراخوانده و پس از دستگیری در یکی از میداین تهران به‌دار آویخته می‌شود. مرگ وی سبب می‌شود تا مردم نوش‌آباد به تدریج شهر زیرزمینی را فراموش کنند. راه‌های ورودی به این پناهگاه در محل‌های پررفت و آمد شهر مانند بازار، قنات، مساجد و بعضاً خانه‌ها قرار داشته تا در صورت بروز خطری مردم نتوانند به سرعت از گزند نیروی مهاجم در امان بمانند.

ورودی‌های در نظر گرفته‌شده به صورت هنرمندانه‌ای پس از عبور از آن پوشیده می‌شدند به گونه‌ای که هیچ اثری از آنها به چشم نخورد. هر کدام از این طبقه‌ها به وسیله چاه‌های عمودی به هم ارتباط دارند. برای ساختن این شهر زیرزمینی هیچ گونه مصالحی به کار نرفته است و به نظر می‌رسد تا اواخر دوره قاجار هم مورد استفاده قرار می‌گرفته فضای داخلی علاوه بر اتاق‌های تودرتویی که به وسیله راهروهای خاص به یکدیگر متصل می‌شوند، شامل دستشویی‌ها، محل‌هایی برای قراردادن چراغ به منظور تامین روشنایی و همچنین ساختارهایی برای به دام انداختن دشمنان در صورت ورود به این پناهگاه است. سفال‌هایی مربوط به قرن هفتم هجری قمری از نوش‌آباد به دست آمده ولی احتمالاً قدمت آن به قبل از اسلام برمی‌گردد. این شهر زیرزمینی محلی برای اختفا از دست دشمنان و ادامه زندگی در زمان محاصره بوده است. در نزدیکی این دالان‌های تودرتوی زیرزمینی یک قلعه روی زمین قرار گرفته که به قلعه «سیزان» معروف است و به احتمال زیاد از درون این قلعه راهی به شهر زیرزمینی وجود دارد.

میراث

پروژه راه‌آهن آسیای میانه از روی دیوار تاریخی گرگان عبور می‌کند

هجوم قطار به دیوار

فروغ صادقی

۸۰ متری که تخریب می‌شود
با این حال اما آن‌گونه که سرپرست پروژه کاوش این دیوار گفته است بخشی از دیوار به طول ۸۰ متر و عرض ۱۰ متر و احتمالاً یک کوره آجرپزی تاریخی در زیر ریل‌های این پروژه قرار می‌گیرد. ششم اردیبهشت جاری بود که در همایش علمی تخصصی بناها، بافت‌ها و محوطه‌های تاریخی در شهرستان گنبدکاووس اعلام شد میانه دو نیم می‌شود. دیوار دفاعی گرگان که در متون جهانی از آن به عنوان «مار سرخ» یاد می‌شود طولانی‌ترین دیوار خشتی دنیا و سومین دیوار بزرگ جهان پس از دیوار چین و داغستان است. این دیوار در دوره ساسانی و نزدیک به ۱۷۰۰ سال پیش به طول ۲۰۰ کیلومتر با نام‌های قزل گرگان که طولانی‌ترین اثر معماری ایران باستان است طی ۹۰ سال ساخته شد.

از دیوار کنی تا راه‌آهن

با این حال امروز از آن دیوار تاریخی سترگ چیزی بر جا نمانده است. دیوار در طول سال‌ها هم از سوی عوامل طبیعی و هم از سوی عوامل انسانی تخریب شد. عوامل طبیعی طول ۲۰۰کیلومتری آن را در زیر میلیون‌ها تن خاک دفن کرد و عوامل انسانی هم در طول سالیان از خشت‌های برجای‌مانده از آن برای خانه‌سازی و دیوارسازی استفاده می‌کرد. آن‌گونه که بومی‌های گرگان می‌گویند تا چندی پیش در این منطقه شغلی بود تحت عنوان «دیوار کنی» که از خشت‌های دیوار تاریخی جدا کرده و برای ساخت خانه به متقاضیان می‌فروختند.

خط آهن آسیای میانه از وسط این دیوار تاریخی عبور می‌کند و جدیدترین تخریب‌چی این دیوار خواهد بود. براساس اخبار منتشرشده متولیان اداره میراث فرهنگی استان گلستان در رابطه با عبور این خط آهن نظر مساعدی دارند و هیچ‌گونه مخالفتی با آن نکرده‌اند. آن‌گونه که حسین کتولی، کارشناس ارشد مرمت ابنیه و بافت‌های تاریخی و مدرس دانشگاه جامع گلستان که روی این دیوار تاریخی کار کرده است به خبرگزاری میراث گفته است: «دیوار تاریخی گرگان ارزش‌های تاریخی بسیاری دارد، در دکتر حجت شنیدم در سال‌های اول انقلاب خبر آمد قرار است خط لوله گاز از وسط این دیوار عبور کند. با شنیدن این خبر مرحوم شیرازی قائم‌مقام میراث از شیراز با اتوبیلیل شخصی خودش آمدند گنبد تا جلو این کار را بگیرند، در همان سال همچنین دکتر حجت به عنوان رییس وقت میراث کشور با استناد مازنشان در ساری دیدار و صحبت کرد تا از عبور این خط لوله از دیوار جلوگیری کند. این نشان می‌دهد دیوار چه ارزش و اهمیتی دارد. حال آنکه الان بلندپایه‌ترین مقامات سازمان الان کوچک‌ترین اطلاعاتی نسبت به دیوار تاریخی ندارند» کتولی در ادامه تاکید می‌کند: «باید تصور کرد که

این دیوار تاریخی الان چیزی مانند دیوار چین است. دیوار از بین رفته است و بخش‌های بسیاری از آن وجود ندارد، اما با این همه نمی‌توان ارزش‌ها و اهمیت‌های تاریخی این سازه بزرگ و بی‌نظیر را نادیده گرفت و به راحتی اجازه به ساخت و ساز و تخریبی را در این محل صادر کرد. متأسفانه متولیان توجهی به این ارزش‌ها ندارند. ما نمی‌توانیم از مدیران و مسوولان وزارت راه انتظار داشته باشیم که هوای آثار تاریخی را داشته باشند، این وظیفه متولیان میراث است. اما وقتی ارزش‌ها جابه‌جا شده‌اند چه کاری می‌توان کرد» به گفته این کارشناس ارشد مرمت ابنیه و بافت‌های تاریخی در گرگان بهتر آن بود که وقتی اجازه عبور این خط آهن از دیوار تاریخی داده شد دست‌کم امتیازاتی هم در کنار آن برای حفظ ارزش‌ها و اهمیت‌های این اثر گرفته می‌شد؛ اینکه بر اساس قانون نظر میراث فرهنگی برای همه پروژه‌های عمرانی مانند حق وتو است را باید ارج نهاد، اما وقتی از این پتانسیل استفاده‌ای نمی‌شود چه باید گفت.

براساس گفته‌های حسین کتولی دیوار تاریخی گرگان مرز میان ایران و توران بود، به همین دلیل از جهات تاریخی، نشانه‌شناسی، هویت ملی و فرهنگی ارزش‌های بسیاری دارد و نشانه‌ای است از حدود دو هزار سال مرزداری در این سرزمین به همین دلیل باید بیش از اینها برای آن اهمیت قایل بود و اجازه هر ساخت و سازی در حریم آن را نداد.

می‌شد نیز کشف شده است. این کوره در پنج سانتی‌متری سطح زمین قرار دارد.» نوکنده در ادامه با اشاره به اینکه در حاشیه دیوار تاریخی گرگان به فاصله هر ۵۰۰ متر یک کوره آجرپزی به این منظور ساخته شده بود، تصریح می‌کند: «بررسی این کوره‌های آجرپزی می‌توان ساختار معماری آنها را کشف و پیدا کرد، همچنین در صورت وجود ذغال در کوره نیز با انجام آزمایش‌های لازم روی آن می‌توان به کشفیات تاریخی جالب توجهی به ویژه در رابطه با درختان آن دوره تاریخی دست یافت.»

آن‌گونه که جبرئیل نوکنده می‌گوید محل تاقی این پروژه با دیوار تاریخی گرگان در امتداد خط آهن در شمال شهر آق‌قلا خواهد بود. طول ریل‌گذاری در این منطقه نیز ۹۴ کیلومتر است.

مشخصات پروژه راه‌آهن آسیای میانه

اجرای پروژه راه‌آهنی که قرار است از این منطقه بگذرد و دیوار تاریخی گرگان را دو نیم کند از تیر ماه سال ۹۰ با حضور وزیر مسکن و شهرسازی آغاز شد. برای اجرای راه‌آهن ۹۴ کیلومتری گرگان –اینچه برون ۱۴۰ میلیارد تومان اختصاص یافته است. این خط ریلی در جهت اتصال به کشورهای آسیای میانه با خلیج‌فارس از طریق جمهوری اسلامی ایران و در نهایت به آسیای شرقی و جنوب شرقی کاربرد دارد.

طول کل مسیر حدود ۹۶۰ کیلومتر است که از کشور قزاقستان در ناحیه اوزن شروع شده و پس از عبور از ناحیه شرق دریای خزر به کشور ترکمنستان در ناحیه برکت می‌رسد. همچنین این خط ریلی در محدوده اتس‌رک واقع در منطقه داشلی‌برون و اینچه‌برون از خاک ترکمنستان خارج می‌شود. مشخصات قرارداد پروژه به این شرح است: نوع تفاهمنامه: مطالعه، اجرا و سرمایه‌گذاری. قیمت احداث هر کیلومتر ۱۷۷۵/۰۰۰ دلار، تاریخ انعقاد قرارداد ۷ فروردین ۹۰ است. سهم سرمایه‌گذاری ۸۵درصد پیمانکار و ۱۵درصد کارفرماست. طول این خط آهن در ترکمنستان ۷۰۰ کیلومتر و در قزاقستان ۱۴۰ کیلومتر است. این طرح در قزاقستان به پایان رسید، در ترکمنستان حدود ۴۰ درصد پیشرفت دارد و در ایران (گلستان) قرار است در ۶ ماه اول امسال به بهره‌برداری برسد. خط آهن گرگان – اینچه برون در منطقه‌ای حفاظل شمال آق‌قلا از وسط دیوار تاریخی گرگان عبور می‌کند و این دیوار را به دو نیم تقسیم می‌کند.

عکس: فارس

ارزش‌های تاریخی دیوار

قزل آلان یا مار سرخ (دیوار بزرگ گرگان) طولانی‌ترین اثر معماری ایران باستان و پس از دیوار چین دومین دیوار تاریخی قاره آسیا با ۲۰۰ کیلومتر طول، در دشت گرگان و ترکمن صحرا قرار دارد. این دیوار از شرق دریای خزر در خواجه نفس شروع و از شمال آق‌قلعه و گمیشان گذشته، پس از پیمودن شمال گنبد به طرف شمال غرب رفته و در کوه‌های پیش کمر محو می‌شود.

در نوشته‌های تاریخی، دیوار بزرگ گرگان را که مانعی در برابر بیابانگردان آسیای میانه بوده، به نام‌های سد سکندر، سد انوشیروان، سد فیروز، دیوار دفاعی و… نامیده‌اند و مطالب گوناگونی در مورد آن بیان داشته‌اند. نخستین پژوهش‌های باستان‌شناسی این دیوار توسط ژاک مردگان فرانسوی درست صد سال پیش صورت گرفت که بخشی از مسیر دیوار را از روی نقشه ترسیم کرد.

بعد از او باستان‌شناس فرانسوی، آرن، در سال ۱۳۱۲ خورشیدی بخشی از دیوار گرگان را به صورت پیمایشی، شناسایی و معرفی کرد. در سال ۱۳۱۶ خورشیدی اریک‌اشمیت آمریکایی با پرواز بر فراز منطقه، خط قرمز رنگی را روی زمین مشاهده کرد که با پیچ و تاب از دریا به سمت کوه‌های پیش کمر در شرق استان ادامه یافته است. او با دیدن این منظره عجیب، پرواز را بار دیگر تکرار کرد و با تهیه عکس‌های هوایی گام مهمی در شناسایی دیوار برداشت. بعد از آن دکتر محمد یوسف کیانی در سال ۱۳۲۵ با پرواز مجدد روی دیوار، موفق به برداشتن عکس‌های جالب توجهی از دیوار شد و طول دیوار را ۱۷۵ کیلومتر با ۲۳ قطعه وابسته شناسایی کرد.

در سال ۱۳۷۸ با شروع ساخت سد گلستان، بخشی از مسیر دیوار در محدوده کانال آبیاری و زهکشی سد قرار گرفت و بنا بر ضرورت حفظ دیوار، آب سد از طریق دو کانال از زیر دیوار هدایت شد. بعد از آن در سال ۱۳۸۱ دیوار در شش فصل کاوش شد که اطلاعات فراوانی از آن به دست آمد به طوری که هم اکنون باستان‌شناسان طول دیوار را ۲۰۰ کیلومتر می‌دانند. از آنجایی که در برخی از نوشته‌ها این دیوار تا مرو ادامه داشته، باستان‌شناسان احتمال می‌دهند طول دیوار بیشتر از ۲۰۰ کیلومتر باشد که در کاوش‌های آینده به جواب آن خواهند رسید. طبق آخرین نمونه‌های آزمایش شده در آزمایشگاه‌های معتبر، این دیوار مربوط به دوره ساسانی است. دیوار گرگان در مناطق کوهستانی دو متر و در دشت ۱۰ متر عرض داشته و آجرهای بزرگ آن ابعاد ۴۱ در ۴۱ و قطر ۱۰ سانتیمتر در دهه‌ها کوره آجرپزی پخت می‌شده است. بسته به خاک منطقه‌ای که آجر ریخته می‌شد، رنگ آن از نخودی تا قرمز فرق می‌کند. خندقی ۳۰ متری هم در جلوی دیوار کنده شده که آب از طریق آن به دشت‌ها و کوره‌های مسیر می‌رسید. از ارتفاعات پیش کمر تا روستای زاو در پارک ملی گلستان که ۳۵ کیلومتر است، بخش‌هایی از دیوار سالم‌تر باقی مانده و با حفاری در چندین نقطه خوشبختانه بقایای دیوار از زیر خاک بیرون آمده است.

در کاوش‌هایی که تاکنون انجام شده است، دو هزار متر مربع از دیوار حفاری شده که در پی آن یک آتشگاه و استراحتگاه سربازان که فضا وابسته به دیوار بوده، کشف شده است همچنین دو قلعه از حدود ۳۸ دژ تخمین‌زده در طول دیوار کاوش شده که به نظر محل سکونت سربازان بوده است. قلعه‌ها از اندازه‌های ۱۲۰ در ۱۲۰ متر شروع و بزرگ‌ترین آن به ۲۴۰ در ۳۰۰ متر می‌رسید. اکنون برای حفاظت دیوار در قسمت‌هایی از آن در دو طرف دیوار میله‌گذاری انجام شده تا حریم دیوار حفظ و از خرابی آن جلوگیری شود. راندن خودروها روی آجرهای ریخته از دیوار موجب شکستن و از بین بردن آنها شده و بعضی از اهالی از آجرهای دیوار برای ساختمان‌سازی خود استفاده کرده‌اند. همچنین رعایت نکردن حریم دیوار از سوی سازمان‌های دولتی، خسارات فراوانی را به دیوار زده است. طبق گزارشات مردمی نمونه‌هایی از آجرهای دیوار نزدیک ساحل دریای خزر و داخل خلیج گرگان دیده شده است. در فصل آینده کاوش، باستان‌شناسان قصد دارند اکتشاف زیر آب دریا را با کمک غواصان انجام دهند تا آثار معماری احتمالی مدفون شده دیوار گرگان را در زیر آب به دست آورند. گفتنی است دیوار تمیشه، دیوار دیگری در جنوب دیوار بزرگ گرگان است که بخش شمالی آن در خلیج گرگان وجود دارد و احتمال اینکه دیوار بزرگ گرگان و تمیشه زمانی یک دیوار بوده است، وجود دارد.

عکس: فارس

گزارش خبری

ابهام در خصوص کشف جسد در ارگ بم

■ **مهر:** ارگ بم رازهای سربه‌په‌ری را در پشت حصارهای خود جای داده که می‌توان به کشف اسکلت ۶۴ کودک مومیایی در این بنا اشاره کرد که به دلیل سکوت در این خصوص طی روزهای اخیر شاهد انتشار برخی اخبار عجیب هستیم.

سال ۸۲ تنها چند روز از زلزله سهمگین بم نگذشته بود و در برخی مکان‌های شهر بم همچنان کار خروج اجساد از زیر آوارها ادامه داشت که خبرنگار شهید اسماعیل عمرانی در تماسی تلفنی از همکارانش خواست برای ثبت یک واقعه عجیب به ارگ قدیم بم بروند. وقتی خبرنگاران به این مکان رسیدند در دیوارها و حصارهای خارجی ارگ بم که فرو ریخته بودند چند اسکلت کودک یافتند. چند ساعت بعد اسکلت‌ها را در چند جعبه و در پنبه خواباندند و به میراث فرهنگی کرمان منتقل کردند. اسماعیل چند سال بعد در حادثه سقوط هواپیمای خبرنگاران در حومه تهران جان خود را از دست داد. اما عکس‌های آن اسکلت‌ها و آن روز در ذهن‌ها ماند تا اینکه بار دیگر خبری درخصوص کشف چند جسد کودک در دیوارهای ارگ بم که طی روزهای اخیر خبرساز شده است بار دیگر خبرنگاران کرمانی را به یاد آن روزهای تلخ زلزله بم انداخت.

هر چند دفن کودکان در دیوارهای ارگ بم خبری بسیار داغ بود و همه فکر می‌کردند که به زودی پرده از راز دفن این کودکان در خشت‌های ارگ بم برداشته می‌شود اما پس از گذشت یک هفته این راز در سال ۸۲ بار دیگر به تاریخ پیوست.

کارشناسان میراث فرهنگی در آن زمان عنوان کردند این تدفین‌ها اکثراً به صورت اسلامی صورت گرفته است و احتمالاً دلیل آن این بوده که در زمان محاصره ارگ بم توسط خونخوار تاریخ آقا محمد خان قاجار و به دلیل قطعی صورت‌گرفته با بیماری پس از محاصره شهر مردم جسد کودکان خود را در لابه‌لای خشت‌های ارگ بم و در حصارهای خارجی دفن می‌کردند. اما این ایده که در آن زمان تا حدودی عقابلی به نظر می‌رسید خیلی زود زیر سوال رفت زیرا به مرور زمان و تاکنون ۶۴ اسکلت نوزاد دیگر در دیوارهای خارجی ارگ بم یافت شد که اکثراً پسر بودند و برخی از این تدفین‌ها که به روش‌های مختلف نیز انجام شده بودند قدمتی معادل تاریخ دوهزارساله ارگ داشت. از سوی دیگر نوع تدفین این اسکلت‌ها نیز که همگی کودک بودند با یکدیگر متفاوت بود. برخی از این اجساد در قالب خشت بود به‌طوری‌که اجساد کاملاً در خشت جاگرفته بود و برخی نیز پس از کندن قسمتی از خشت‌ها در دیوارها جا داده شده

بودند و هیچ‌گاه نیز اطلاع‌رسانی دقیق و مطالعه علمی درخصوص این کودکان انجام نشد و اگر شد نیز میراث فرهنگی سعی کرد رسانه‌ای نکند. نکته قابل تامل این بود که در میان این تعداد تدفین که همگی در پارچه صورت گرفته بود دو مورد شواهدی دال بر زنده دفن شدن داشتند. در یک مورد یکی از نوزادان در خاک چنگ زده بود و در مورد دیگر نیز دست یکی از نوزادان پارچه را سوراخ کرده و به طرف بیرون آماده بود. شاید همین امر بود که این روزها موجب بروز شایعاتی درخصوص کشف جسد‌های تازه در دیوارهای خانه سیستمی بم شده که به تازگی‌ها نیز مرمت شده است. آنچه مسلم است قدمت این نوع خاکسپاری از دوران ساخت ارگ بم تا اواخر دوران قاجار تخمین زده شده‌است به‌طوری‌که اسکلت‌هایی که در ابتدا پس از زلزله کشف شد عمری معادل ۲۰۰ سال داشتند. اما این روزها برخی رسانه‌ها خبرهایی درخصوص کشف جسد نوزادان با گیره پلاستیکی بند ناف و ملحفه‌های بیمارستانی منتشر کرده‌اند که قدمت آنها را از شش تا یک سال تخمین می‌زنند که میراث فرهنگی کرمان قویا تمام اطلاعات این خبرها و همچنین عکس‌های گرفته‌شده از کودکان را کذب محض و ساخته و پرداخته ذهن خبرسازان می‌داند. در این میان برخی مسوولان محلی بم نیز به صورت جدی خواستار پیگیری این خبر و رد آن شده‌اند و این خبر را توهین به مردم بم می‌دانند.

جدای از شایعاتی که متأسفانه منتشر شده است آنچه مسلم است وجود ابهام درخصوص دفن کودکان در گذشته در دیوارهای این ارگ است و سکوتی است که تاکنون درخصوص این امر روی داده و موجب بروز چنین شایعاتی شده است هر چند میراث فرهنگی استان کرمان قول پیگیری و اعلام نتایج پیگیری کشف جسد‌های جدید ورشته‌پایی این خبر را داده است اما از سوی دیگر وجود این جسد‌ها را به کلی تکذیب می‌کند.

مسوولان میراث فرهنگی بم و کرمان به صورت جدی تاکید می‌کنند که این اسکلت‌ها توسط هیچ یک از کارشناسان میراث فرهنگی کشف نشده‌اند و هیچ فرد غیرمسئولی نیز اجازه حضور و کند و کاو در محوطه ارگ بم را ندارد و عکس‌های منتشرشده در این خصوص نیز به هیچ‌وجه مورد تایید باستان‌شناسان میراث فرهنگی نیست.